

Дәстүрлер мен әлеуметтік құндылықтарды сақтаудағы моральдың рөлі: жаһандық әлемдегі дәстүр мен дін сабақтастығы.

Орта Азия халықтарының өміріндегі ислам

Бегалинова К.К Профессор, философия ғылымдарының докторы

Философия және саясаттану факультеті

Дінтану және мәдениеттану кафедрасы

Масанчи 39/47, 4 ОҚ, кабинет 403

Оразбаев Ә.Т магистрант Исламтану мамандығы 2курс

Философия және саясаттану факультеті

Дінтану және мәдениеттану кафедрасы

Түйіндеме: Көптеген ғасырлар бойы ислам әлемнің әртүрлі елдеріндегі миллиондаған адамдардың өмірінің бір бөлігіне айналды. Олар үшін бұл дін – ойлау мен іс-әрекет, жердегі өмірде әділеттілікке үміттену және басқа өмірде сауаптан үміт ету.

Исламның алтын ғасыры, кейде исламдық қайта өрлеу (мұсылмандық ренессанс) деп те аталады, шамамен 8 ғасырдың ортасынан 13 ғасырдың ортасына дейінгі тарихи кезең, оның басында Араб халифаты өз заманындағы ең ірі мемлекет болды. Халифат аясында жалпымұсылмандық мәдени кеңістік пайда болды, ол ыдырағаннан кейін де өмір сүруін жалғастырды. Соның арқасында осы кезеңдегі ислам ғалымдары, жазушылары мен өнер қайраткерлері әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына зор үлес қосты. Араб халифаты ыдырағаннан кейін ислам мәдениетінің дамуын қысқа уақытқа Саманилер мемлекеті, одан кейін түркі әулеттері тізбегі қолға алды. Ховард Тернер былай деп жазады: «Мұсылман суретшілері мен ғалымдары, жұмысшылары мен ханзадалары бірігіп, әрбір континентке тікелей және жанама әсер ететін бірегей мәдениетті құрады». Испанияның оңтүстігінен Қытайға дейін созылған ислам мәдениеті алуан түрлі ұлттар мен діндердің ғалымдарының жетістіктерін бойына сіңірді.

Түйін сөздер: Мұсылман Ренессансы, теология, мешіт, мектеп, медресе, теологтар, хадистану, таухид, араб тілі, ислам құқығы, мухаддистер, муфассир, тәпсір, сопылық.

Тарихи қысқа мерзімде ислам діні жер шарына тарады. 7 ғасырдың екінші жартысында-ақ ислам діні араб түбегі – туған жер – Орта Азияға дейінгі орасан зор қашықтықты қамтып, бірте-бірте аймақ халықтарының ет-қанына сіңіп, кең тарады. Бұл аймаққа Самарқанд, Бұхара, Шаш (қазіргі Ташкент), Термез, Насаф (қазіргі Қарши), Кеш (қазіргі Шахрисабз), Хорезм, Мерв, Ходжент, Өзген, Исфижоб (қазіргі Сайрам) және т.б.

Бұл аймақта ислам дінінің орнығуы Мұхаммед Кусам ибн Аббастың немере ағасы Сейд ибн Усман (шахи Зинда жерленген, парсы тілінен аударғанда «Тірі патша» деген мағынаны білдіреді, сәулет өнерінің айбынды аты) сияқты көрнекті қайраткерлердің есімімен тығыз байланысты. Самарқандтағы ансамбль), Мұхаммед Бурайд ибн Хусайб пен әл-Қайс ибн Асимнің серіктері. Халифа Уәлид ибн Абд әл-Мәлік ибн Маруан тұсында араб қолбасшысы Құтайба ибн Муслим Мауаранаһрға жіберіліп, соның арқасында осы кең аймақта ислам діні тарады. 717 жылы Бұхарда собор мешітін салды.

Ислам діні дүниеге келген алғашқы кезеңде мешіт өзінің негізгі құлшылық үйі қызметін атқарумен қатар, білім беру орталығы мен исламдық шақырудың дағуаты қызметін де атқарды, яғни мектеп – мектеп қызметін де және медресе қызметін де атқарды. Сол күндері Орталық Азияның ірі ғалымдары бүкіл ислам әлемінің ең беделді рухани, зияткерлік, білім және мәдени орталығы Бұхараға сапар шегуді және сол жерде минбар – бөлімшені басқару мүмкіндігін алуды абырой санады.

Ұлы имам Ахмад ибн Хафс Әбу Хафс Кабир Бұхари Хазрати бастаған Бұхара ғалымдары жүргізген Құран тәпсірлері бойынша ғалымдардың атақты еңбектерінің Ислам философиясы мен этикасының тереңдігін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеуге қосқан үлесі және оның шәкірттері Имам Исмаил әл-Бұхари мен ат-Термезидің үлкен болғаны сонша, қалаға Бұхари Шариф – Асыл Бұхара деп аталды. Мұсылман әлемінде парсы тілінен аударғанда «Ислам күмбезі» деген мағынаны білдіретін «Гумбази Ислам» эпитеті Бұхараның артында берік орныққан. Шығыстың кемеңгер ақыны Саади бұл ойды өзінің әйгілі өлеңінде әдемі жеткізген:

Самарканд сайкалирузаминасы,
Бухоро кувватиисломи динас.

Парсы тілінен аударғанда былай естіледі:

Самарқанд – дүние сұлулығының көрінісі,
Бұхара – исламның құдіретті күші.

Исламның қарқынды таралуы осы аймақты мекендеген халықтардың өмірін өзгертіп, әлемдік өркениеттің дамуына белсенді қатысуға мүмкіндік берді. Адамзат өркениетінің ажырамас бөлігіне айналған мұсылман мәдениеті ислам дінін ұстана бастаған көптеген халықтардың күш-жігері мен кемеңгерлігі арқылы дамыды. Салыстырмалы түрде қысқа тарихи кезеңде исламға қатысты теологиялық ғылымдар ғана өркендеп қана қоймай, сонымен бірге адамзат білімінің барлық гуманитарлық және табиғи салалары – логика, грамматика, лексикология, поэзия, философия, математика, геометрия, медицина, астрономия, география, тарих өркендеді.

9-ыншы ғасырға қарай Шығыста кең тараған ислам әлемдік дінге айналды. Негізінен діни доктрина бола отырып, Ислам Араб халифатының билігіне бағынатын сол кездегі қоғамдардың бүкіл әлемін ұйымдастыратын жүйеге айналды. Бұл олардың әлеуметтік құрылымы мен имандылығын айқындайтын заң болды, оның негізі мұсылмандардың басты қасиетті кітабы Құранда жатыр. Жоғарыда атап өткеніміздей, осынау шын мәнінде жан-жақты үдерістің орбитасына Орталық Азия да қосылды, онда ислам діні үстем дүниетанымға айналды, қоғамдық өмірдің барлық аспектілеріне, ең алдымен руханиятқа шешуші әсер етті. Мұсылмандардың алдыңғы қатардағы топтары кез келген елге кіргенде, Мұхаммедтің сахабалары оған мешіт салып, ішінара сол жерде қалатын немесе исламның жергілікті негіздерін үйрету үшін және ең алдымен Құран оқу және Сүннетті түсіну үшін өздерінің адал ізбасарларын қалдырды. Исламның тез және кең таралуы канондық діни ғылымдарды дамытудың шұғыл қажеттілігін тудырды және көп ұзамай әртүрлі жерлерде көптеген орталықтар қалыптаса бастады. Мұның салдары 8-14 ғасырлардағы елеулі даму болды. Исламның діни жүйе ретіндегі саласындағы зерттеулері және бүкіл мұсылман әлемінде мойындалған теологтардың тұтас галактикасының пайда болуы. Кең байтақ Хорасан мен Мауаранаһр аймағы ең алдымен Мұхаммедтің Бурайда ибн Хусайб ар-Аслами, әл-Хакам ибн Амр әл-Гифари, Абдаллах ибн Хазим (Найсабурда жерленген), Кусам ибн Аббас (Самарқандта жерленген) сияқты серіктерімен танымал болды. Сондай-ақ бұл жерден көптеген аса көрнекті және беделді хадис ғалымдары шыққан. Олар әлемге әйгілі Әбу Абдалла Мұхаммед ибн Исмаил әл-Бухари, Иса ибн Мұса Ганжар, Ахмад ибн Хафс әл-Факих, Мұхаммед ибн Салам әл-Пайканди, Абдаллах ибн Мухаммад ас-Синди және т.б. Самарқандық ғалымдар Әбу Мұхаммед ибн Абдаллах ибн Абдурахман ад-Дарими, «Сунан» кітабының авторы, Мұхаммед ибн Наср әл-Марвази, Ташкент тұрғындары әл-Хасан ибн әл-Хаджиб, әл-Хайсам ибн Кулайб, Иса Мұхаммед ибн Иса ат-Термези, Мұхаммед ибн Әли әл-Хаким ат-Термези. Фараб ғалымдары жемісті еңбек етті. Олардың ішінде ең танымалдары Мұхаммед ибн Юсуф әл-Фараби – имам әс-Сауридін замандасы, Қазы Жағфар Мұхаммед әл-Фараби, көптеген еңбектердің авторы. Өлкенің дін қызметкерлері арасынан көрнекті теологтар мен ислам дінін уағыздаушылар пайда болды.

Ислам тарихында 9 ғасыр хадистер жинақтарының (Мұхаммед пайғамбардың істері мен сөздері) жасалу кезеңі болып саналады. Хадис – көптеген құқықтық, этикалық және теологиялық мәселелерді қамтитын Исламдағы ілімнің Құраннан кейінгі екінші қайнар көзі. Олар адамның күнделікті мінез-құлқына бағытталған нұсқаулардың ерекшелігімен және мұсылман үшін міндетті болып табылатын рухани-адамгершілік канонды дамытумен ерекшеленеді. 7 ғасырдың ортасында хадистердің тақырыптық жинақтары мен хадистер жинақтары құрастырылып, хадистерді бір жеткізушіден біріктірді. Өмірдің діни-құқықтық және моральдық аспектілеріне қатысты хадистермен қатар Мұхаммед пайғамбардың өмірбаяны – сүреге негіз болған тарихи хадистер де болды. 9 ғасырдағы Ислам әлемінде барлық хадистер сыни талдаудан өтіп, шынайы, сенімділері анықталып, күмәнділері алынып тасталды. Хадистерді жүйелеу

және жинақтаумен мухаддистер (құрастырушылар) айналысты. Бұлар ең білімді және беделді теологтар болды. Олар Исламның алғашқы ғасырларындағы ғұламалардың елеулі бөлігін құрады.

Ортағасырлық мұсылман мәдениетінің маңызды белгісі болған білім іздеп жасалған көптеген саяхаттардың негізгі мақсаты хадис жинағы болды.

Хадистер бастапқыда ауызекі дәстүрде болған және бірден қағазға түспегендіктен, ерте кезеңде-ақ оларды жинау, жүйелеу, ең бастысы, шынайы, сенімді хадистерді анықтау үшін мұқият тексеру қажеттілігі туындады. Хадис ғылымы әсіресе 9 ғасырда қарқынды дамыды. Бұл тынымсыз еңбекпен 400-ден астам ғалымдар айналысты.

Бірақ қазірдің өзінде 10 ғасырда еңбектері бүкіл мұсылман әлемінде жалпыға бірдей және даусыз мойындалған 6 мухаддис тізімі әзірленуде. Айта кету керек, олардың көпшілігі Орталық Азиядан шыққан Имам әл-Бухари мен Мұхаммед ат-Термезиді ерекше атап өтейік. Екі мухаддистің де – әл-Бухари мен ат-Термезидің еңбектері бүгінгі таңда исламды зерттейтіндер үшін баға жетпес дереккөз болып табылады.

Исламның таралуымен тәпсір ғылымы дамыды. «Тәфсир» сөзі лексикалық тұрғыдан «түсіндіру», «аян» және «нақтылау» дегенді білдіреді. Бірақ ғұламалардың терминологиясында мынадай анықтама берілген: «Тәфсир – адам өзінің мүмкіндігіне қарай Құран Кәрімде Алланың қалауын зерттейтін ғылым.» Бұл ғылым Пайғамбардың кезінде пайда болды. Мұхаммед, өйткені ол өзінің сүннеті арқылы адамдарға Құран Кәрімнің мағынасын түсіндірді және Құран аяттарының мағыналары туралы сахабаларының сұрақтарына жауап берді. Тәпсір ғылымын оның сахабалары мұра еткен. Құран тәпсіршілері муфассир деп аталды. Бірақ олардың бұл ғылымды түсіну деңгейі әртүрлі болды. Сондықтан да олардың қай-қайсысы да жеке аяттардың мағынасын түсінуге мұқтаж болса одан хабардар сахабалардан сұрайтын. Біздің өлкемізден ғылымның барлық саласында дүние жүзіне атақ-даңққа ие болған ұлы ғалымдар шыққанын күллі ислам әлемі жақсы біледі.

Оларға хадис ілімі, таухид (бірқұдайшылық), араб грамматикасы, ислам құқығы және тағы басқа ғылымдар жатады.

Басқа конфессиялар сияқты ислам дінінде де түрлі ағымдар, діни-мистикалық және рационалистік ағымдар пайда болды. Олардың ішінде ең кең тарағаны сопылық болды. Ол 8 ғасырдың аяғында Иракта пайда болды және алғашқы сопылар бағдалықтар ас-Сари, ас-Сакати және Хасан Тонухи болды. Бұл ілімнің мәні табиғаттағы барлық нәрсе Тәңірдің жаратылысы, бәрі Оның рухына қанық екенін растау болды. Адам – Алла Тағаланың соңғы, ең кемел жаратылысы, сондықтан ол Жанды Хақпен біріктіруге ұмтылуы керек (ал Ақиқат – Құдай).

Сопылық қоғамдағы ашкөздік, жауыздық, алаяқтықты айыптаудан туындады. Онда аскетизм талаптары, арғы дүниеде жақсылық үшін гермиттік өмір салтын ұстану, тек өз еңбегімен өмір сүруге ұмтылу, барлық нәрседе таза және адал болу. Сопылықта сан алуан идеялар мен қозғалыстар бар. Олардың әрқайсысының уағызшылары өздерінің жеке мектебін құрды.

Сопылық (әт-тасаууф) – исламдағы мистикалық-аскеттік ағым. Оның негізгі мақсаты – Құдайды діни және моральдық жетілдіру арқылы түсіну және сайып келгенде, адамның жеке қасиеттерін жойып, оларды илаһи қасиеттермен алмастыру немесе илаһи «ақиқатпен» тікелей байланыстыру. Сопылықтың негізгі құрамдас бөліктері аскетизм (барлық игіліктерден бас тарту, тыю), аскетизм және мистицизм болып саналады.

Соңғы мақсатқа жету үшін сопы рухани жетілудің бірнеше сатысынан өтуі керек.

Әр түрлі мектептерде кезеңдердің саны әртүрлі, бірақ, әдетте, төртке бөлінеді:

- 1) шарифат - «заң», яғни Мұсылман дінінің барлық діндарларға ортақ парыздарына сәйкес «тақуалық» өмір сүру;
- 2) тариха – ерікті кедейліктен, дүниеден және өз еркінен бас тартудан тұратын «мистикалық жол»;
- 3) марифат – «білім», осы кезеңде нәпсіқұмарлықтан бас тартқан сопы белгілі бір сәттерде уақытша байланысқа – «бір» Құдаймен байланысқа жетуге қабілетті деп танылды;
- 4) хақиқат – «ақиқат», бұл жеке ерік-жігерін, дүниелік қалаулары мен адамдық қасиеттерін басып, сезімдік дүниеден босаған аз ғана сопылардың ғана қол жеткізген «бірмен» тұрақты жеке қарым-қатынас кезеңі, кемелдікке жету. Сопы ақиқатты мистикалық танудың бұл жолында рөлі өте зор тәлімгердің басшылығымен ғана жүре алады. Рухани кемелдену сатыларына әдетте тауба («тәубе»), тәфаккур («ақыл құлшылығы», іштей ойлау), халуа («жалғыздық»), саум («ораза») кіретін арнайы жаттығулар мен рәсімдерді орындау арқылы ғана мүмкін болды. Бірақ ең үлкен мән зікір рәсіміне берілді - Алланың есімін еске алу, дәріптеу. Сопылықтың икемділігі мен ашықтығы оны өте біртектес қозғалысқа айналдырды.

Орта Азияда 11 ғасырдың екінші жартысы мен 12 ғасырдың басында сопылық ілім кең тарады. Сопылықтың көрнекті өкілдері Ю.Хамадани, А.Гидждуани, А.Ясауи, М.Газзали, Н.Куброның көзқарастары халықтың рухани өмірінде маңызды рөл атқарды. Сопылық – адам жанын Аллаға жақындату үшін оны жетілдіру туралы ілім. Бахауддин Нақшбанд 14 ғасырда өзінен бұрынғылардың еңбектерін қайта түсіндіре отырып, сопылық ілімнің неғұрлым жетілген мектебін құрады. Бұл қозғалыстың негізін салушы ойшыл Юсуф Хамадани болды. Ол Мерв пен Бұхарада бірнеше мектеп, медреселер салып, онда өз көзқарасын насихаттады. Юсуф Хамаданидің екі шәкірті болды:

- 1) Гиждувани халық арасында сопылық ілімді таратты. Ол өз еңбектерінде Хамадани ілімінің, хажаған сопылық мектебінің мәнін ашты.
- 2) Қожа Ахмет Йассауи – сопы ақын, түркі тілдес елдердегі алғашқы сопылық мистиктердің бірі. Олар түркі текті болып саналады.

Кезінде ол қоғамдық ойдың, әдебиет пен өнердің дамуында прогрессивті рөл атқарды. Бұл ілім мұсылман аскеттерінің – дереуиштердің қауымдарын дүниеге әкелді. Исламда көптеген әулиелердің культтері мен олардың қабірлері үлкен рөл атқара бастады. Меккеге қажылық (қажылық) көптеген мұсылмандар үшін өмірлік мақсатқа айналады.

Өлкеде сопылық ағымның таралуында атақты сопы ойшылы, сопылық туралы 80-нен астам еңбектің, соның ішінде «Хатм әл-Әулие» («Әулиелер мөрі») авторы Әл-Хаким Ат-Термезидің рөлі орасан. Бұл кітапта ол әлемді әулиелер билейді деген ілімді дамытты.

12-14 ғасырларда Орталық Азияда сопылықтың үш негізгі бағыты дамыды: «Яссауия» - Түркістанда (12ғ.), «Кубравия» - Хорезмде (12 ғ. аяғы) және «Нақшбадия» - Бұхарада (14 ғ.). Яссауи ілімінің негізін салушы Юсуф әл-Хамаданидің шәкірттерінің бірі Қожа Ахмад Яссауи (1103-1166) болды. Ол өзінің «Диван-и-хикмат» («Даналық кітабы») діни-философиялық трактатында адамның этикалық өмірінің негізгі нормаларын белгілейді. Тәңірге құлшылық етіп, асқан шыдамдылықпен ғана мәңгілік тыныштыққа жетуге болады – бұл сопылық уағыздаушының философиялық пайымдауының негізгі кредосы. Ахмад Яссауи Алла Тағаланы ұлықтаған өлеңдер жазған. Оның ең танымал шығармасы – адамдарды адамгершілікке тәрбиелеуде маңызды рөл атқарған және атқарып келе жатқан «Хикматтар» («Өмір хикметі»). Ясауия ілімі сан ғасырлар бойы руханияттың қайнар көзі болған бірегей аскетизмнің тұтас мектебін жасады.

Хиуа қаласында дүниеге келген Наджмиддин Куброның барлық іс-әрекетінде исламның рухани құндылықтарын зерттеу мен тарату да өзек болды. Рухани білім іздеп Мысырға барып, көрнекті ғалымдардан сопылық ілім негіздерін меңгереді. Табризде және басқа қалаларда өмір сүрген. Хорезмге оралып, ол «Кубрауия» деп аталатын өз мектебін құрады. Бұл ілім хадистер мен шарифат заңдарына негізделіп, бір кездері Хорасанда, Мауаранаһр, Үндістанда және басқа да бірқатар Шығыс елдерінде кеңінен тарады.

Наджмиддин Куброның шығармалары араб, парсы, түркі және басқа да тілдерге аударылған. Оның шәкірттері мұсылман әлемінің көптеген елдерінде «кубрауия» ілімін таратқан. Оның идеялары күні бүгінге дейін бірқатар Шығыс елдерінде мойындалған.

Сопылықтың тағы бір ірі өкілі Бахауддин Нақшбанд болды. Оның ілімінің негізі - әрқашан физикалық еңбекпен айналыса отырып, қарапайым өмір сүруге ерікті ұмтылыс.

Нақшбадидің көзқарастары басқа бірқатар сопыларға қарағанда оптимистік болды, ол шынайы болмыстың артықшылықтарын пайдалануға кеңес беріп, еңбек пен білімге шақырды. «Нақшбадия» ілімі сол ғасырларда Трансоксиана, Ауғанстан, Үндістанда ғана емес, Таяу Шығыстың басқа елдерінде де кең тарады. Бұл ілімді Жәми, Науаи, Бабыр және басқа да көрнекті тұлғалар жоғары бағалаған.

Ислам діні адамдардың иманын нығайтып, тазартып, биіктетіп, өмірдің сынақтарын, түрлі қиыншылықтарды жеңуде күш беретініне сол ғасырларда көптеген сауапты адамдар дұрыс сенген.

Ислам дінінің дамуына негіз қалаған ұлы ойшылдар мен дін ғалымдары тасаууф ілімі арқылы Отанға деген сүйіспеншілікті, жақынға төзімділікті(толеранттылықты) және әсіресе туған жердің игілігі үшін адал

еңбек етуді дәріптеген. Олар өмір бойы, ағартушылық қызметінде адамдардың рухани дамуына, адамның биік тағдырын сезінуіне үлес қосты. Адамзат білімі мен мәдениетінің тарихы Орталық Азиядан шыққан көптеген ғалымдар мен исламды таратушылардың даңқты есімдерімен алтын әріптермен жазылған: Саадуддин Масуд ибн Умар ат-Тафтазани Абдулла ибн Мубарак әл-Маруази, Имам Ахмад ибн Хафс Әбу Хафс Кабир Бухари Хазрати, Исхақ ибн Рахуайх әл-Маруази, Ахмад ибн Ханбал әл-Марвази, Әбу Мухаммад Абдулла ибн Абдуррахман ад-Дорими әс-Самарқанди, Имам Әбу Абдулла Мухаммад ибн Исмаил әл-Бухари, Әбу Абдулла Мухаммад иб. п Мұса әл-Хорезми, Әбу Иса Мұхаммед ибн Иса ат-Термизи, Ахмад Әбу ибн Мұхаммед ибн Кәсир әл-Ферғани, Мұхаммед ибн Әли Хаким ат-Термези, Әбу Наср әл-Фароби, Әбу Мансур Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Махмуд әл-Матуриди ас. - Самарқанди, Әл-Хайсам ибн Күләйбаш-Шоши, Әбу Бәкір Мұхаммед ибн Исмаил әл-Каффолаш-Шоши, Әбу Райхан әл-Беруни, Әбу Әли Ибн Сина, Әбу Ләйс әл-Самарқанди, Әбу Аббас Мұстафири әс-Самарқанди, Әбу әл-Қасым Махмуд ибн Омар ибн Мұхаммед әл-Хорезми әз-Замахшари, Наджмиддин Әбу Хафс Омар ибн Мухаммад ән-Насафи әл-Матуриди әс-Самарқанди, Бурхануддин Әли ибн Әбу Бәкір әл-Маргинани, Ахмад Йасауи, Абдулхалик ибн Абдулжәміл Гиждувани, Юсуф ибн Мұхаммед ибн Әбу Яқуб әл-Хорезми ас-Саккаки, Әбу Абдулла Мұхаммед ибн Әли ат-Термези, Бахауддин Нақшбади, Қожа Ахрор Уәли ибн Убайдулла әл-Шоар, Ақат Абдулла ибн Ахмад ән-Насафи, Абул-Муин Насафи және тағы басқалар.

Олардың барлығы Құран Кәрім мен Пайғамбар сүннетінің ең үлкен білгірлері болып, білімдерін Исламның осы негізгі көздерінен бастаған. Олар қалдырған орасан зор ғылыми, әдеби, мәдени, рухани-адамгершілік мұрасы күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ, бұған олардың кітаптарының орасан таралымы, ұлы бабаларының өмірі мен ерліктері туралы фильмдер мен пьесалардың жарыққа шығуы дәлел.

Әдебиет

1. Мусульманская религиозная философия: учеб. пособие / Р.Р. Шангараев. – Казань: ИД «МедДоК», 2020. – 252 с.
2. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Яссауи дүниетанымы.- Алматы : Арыс 2008 360 б - 1336б
3. Большаков О. Г. История Халифата. — 2-е изд. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. — Т. I. Ислам в Аравии. 570—633. — 312 с.
4. Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. — 2004. — 170 с.